

- и использования ландшафтов с недвижимыми памятниками археологии) / А.И Мартынов // Наследие и современность. Информационный сборник. Выпуск № 15. – М., 2005. – С. 47–57.
7. *Филатов А.И.* Зарубежный опыт государственного управления охраной культурного наследия / А.И.Филатов // Историческое наследие Крыма. – С. 107.
  8. *Юренева Т.Ю.* Музей в мировой культуре / Тамара Юрьевна Юренева. – М., 2003. – 532 с.
  9. The world of learning. 1968–69, 19 ed., L. – 1969.
  10. Право на Vuzlib. Net [веб-сайт]. – 30.07.2011.– Режим доступу: <http://provo.vuzlib.net>. – Назва з екрану.

***Рудыка Н.М.* К вопросу об охране памятников археологи в европейских странах**

В статье рассматриваются особенности охраны памятников археологии в европейских странах. Законодательство каждой страны отличается (исторические и национальные особенности). Проблемы в сфере охраны памятников истории и культуры часто похожи, поэтому изучение законодательства стран континентального и англосаксонского права может способствовать решению вопросов охраны археологического наследия в Украине.

Ключевые слова: памятник археологии, англосаксонское и континентальное право, охрана памятников истории и культуры.

***Rudyka N.M.* About the protection of archaeological monuments in Europe**

This article explores the features of the protection of archaeological monuments in Europe. The laws differ in the European countries because of their historical and national particularities. But the problems in sphere of cultural protection are often common. So, studying the continental and common lawmaking could contribute to resolve some problems in the protection of the archaeological heritage in Ukraine.

Key words: monument of archeology, continental and Anglo Saks legislation, protection of the monument history and culture.

УДК 94(477)

О.М. КРАВЧЕНКО

Історія вивчення монастирів Північно-Західної Слобожанщини

Стаття присвячена аналізу рівня вивченості проблем, пов'язаних із виявленням, дослідженням і введенням до наукового обігу даних про монастирі Північно-Західної Слобожанщини XVII ст. Аналізуються результати понад двохсотрічного вивчення даної проблеми, виділяються 3 етапи досліджень і проблематика, притаманна кожному з них.

Ключові слова: Південний Захід Слобожанщини, монастирі, XVII століття

Монастирі козацької доби Північно-Західної Слобожанщини належать до категорії найменш вивчених пам'яток козацького часу. Традиційно їх вивчали церковні архітектори й історики. Наприкінці XVII ст. більшість монастирів закрилися й протягом 50 років перейшли у категорію старожитностей, ставши, відтак, об'єктами вивчення істориків.

Історію дослідження монастирів Слобожанщини можна умовно поділити на 3 етапи: перший припадає на кінець XVIII – початок XX ст., дру-

гий – на 20–30-ті роки XX ст., третій – з 70-х років XX ст. і до наших днів. Такий поділ обумовлений активізацією процесу вивчення монастирів у певний історичний період.

Перший етап вивчення історії монастирів означеного регіону починається наприкінці XVIII ст., коли інформація про монастирі потрапляє на сторінки наукових видань. Перша згадка про монастир Північно-Західної Слобожанщини належить О.Ф. Шафонському, який згадує Скельський монастир, описуючи укріплення Великого Більського городища [6]. На той час окремі споруди монастиря ще були цілими, але, судячи з опису, дослідник особисто не був на його території, задовольнившись описом залишків храму та дзвіниці як просторової домінанти.

Упродовж означеного етапу вивчення монастирів було опрацьовано значну частину давніх актів, які стосувалися обителів на території Слобожанщини: архіви Харківської єпархії, архіви Белгородського, Курського, Севського столів, архіви Розрядного та Посольського приказів. Монастирі, розташовані на території Сумського й Охтирського козацьких полків, і до тепер відомі переважно завдяки даним харківського та чернігівського архієпископа Філарета (Д.Г. Гумілевського) [4]. Монастирям Слобожанщини присвячений перший том його багатотомного видання «Историко-статистическое описание Харьковской епархии». Окремі дані щодо заснування та функціонування монастирів містяться також у третьому томі. Дослідник описує монастирі, використовуючи писемні джерела середини XVII–XVIII ст.; публікує грамоти з архівів Харківської єпархії. Згадки про слобожанські монастирі є також у працях А.С. Лебедева, В.В. Зверинського та П.М. Фомина. Дослідники історії монастирів козацької доби приділяють увагу насамперед вивченню архівних даних і писемних джерел, які стосуються соціально-економічного розвитку монастирів. Але матеріали, які містяться в наукових працях учених кінця XIX – початку XX ст., мають несистематизований, фрагментарний характер. Переважна більшість архівних даних стосується назви монастирів, місця їх розташування та видатних осіб, пов'язаних із історією цих релігійних установ.

Першим істориком, який систематизував матеріали про життя монастирів Слобожанщини, був Д.І. Багалій. Учений зібрав й опрацював значну кількість архівних даних, які містять описи монастирів і розповідають про їхню господарську діяльність. Дослідник не тільки опублікував архівні матеріали, але й узагальнив їх у кількох своїх монографіях. Висновки, зроблені Д.І. Багалієм на основі аналізу архівних джерел, не втратили актуальності й у сучасній історичній науці [2].

Уже наприкінці XIX – на початку XX ст. дослідники зазначають, що більшість монастирів Слобожанщини була зруйнована, відтак згадки про них залишилися тільки в писемних джерелах. Навіть місцезнаходження часто не вдалося з'ясувати. Філарет у третьому томі багатотомного видання «Историко-

статистического описания Харьковской епархии» описує городище поблизу с. Михайлівка Лебединського району [5]. Під час археологічного обстеження виявилось, що це городище є залишками Михайлівського Іоанно-Предтечевого монастиря, описаного у першому томі праці Філарета (Гумілевського).

Аналізуючи результати перших археологічних досліджень монастирів, можна зробити висновок про втрату співвідношення назви монастиря та конкретної пам'ятки. Дослідники зазначають, що наприкінці XIX ст. вже практично не залишилося цілих архітектурних комплексів – лише руїни фундаментів укріплень і храмів.

Археологічне вивчення монастирів починається на межі XIX–XX ст. Разом із рештою пам'яток археології залишки монастирів потрапляють до археологічних каталогів. Спираючись на роботи О.І. Шафонського, залишки Преображенського Скельського монастиря описує В.Г. Ляскоронський. До кінця XX ст. це був єдиний опис указанного слобожанського монастиря як пам'ятки археології. Решта монастирів були відомі лише за даними архівних джерел. На початку XX ст. монастирі привернули увагу істориків архітектури. Так, Б. Щербаківський обстежує храми Полтавщини, серед яких були й монастирі. Вченим було зроблено багато креслень і малюнків дерев'яних церков Полтавщини та Сумщини, що донині використовуються під час спроб графічних реконструкцій слобожанських монастирів.

У цілому, перший етап вивчення історії монастирів характеризується посиленням інтересу істориків і джерелознавців до даної категорії пам'яток. За цей час було знайдено й опубліковано значну частину архівних матеріалів, які описують життя монастирів та їх устрій. Вивчення монастирів істориками XIX – початку XX ст. мало описовий характер. Вченими були введені до наукового обігу значна кількість архівних матеріалів, однак, натурні дослідження монастирів як пам'яток не проводилися.

Другий етап вивчення монастирів Північно-Західної Слобожанщини припадає на 20–30 роки XX ст. У цей час на перший план виходить фіксація архітектурних залишків монастирів. Так, С.А. Таранушенко обстежив, накреслив плани й сфотографував більшість церков і монастирів регіону. Його світлини й сьогодні є чи не єдиним джерелом для вивчення обстежених у той час пам'яток [3].

Вивчення монастирів як пам'яток історії припиняється на початку 20-х років XX ст. Через політичні зміни, які відбулися у Російській імперії – Радянському Союзі на початку XX ст., вивчення історії церкви та монастирів зазнає впливу ідеологічних чинників. «Войовничий атеїзм» як ідеологія СРСР у 1920–1930-х роках призводить до закриття й руйнування переважної більшості монастирів. Під час «безбожної п'ятирічки» було закрито незліченну кількість храмів і монастирів, які ще функціонували після 1917 р. Політика, яка здійснювалася стосовно православної церкви в УСРР, поширю-

валася й на наукову діяльність. У цей час основна наукова робота ведеться у площині марксистсько-ленінської доктрини, а вивчення історії краю зводиться до викладання класової боротьби. На догоду ідеології стосовно козацького періоду в історії України публікуються виключно ті матеріали, що висвітлюють боротьбу козаків і посполитих селян проти шляхти й монастирів. Будь-яке об'єктивне висвітлення історії виникнення монастирів вважається буржуазно-націоналістичним і реакційним. Це фактично призупинило процес вивчення монастирів аж до кінця 60-х років XX ст. Матеріали дослідження потрапляють до архівів і стають закритими для наукового загалу. Водночас відбувається масова руйнація вцілілих споруд XVII–XVIII ст., що також вплинуло на процес забуття монастирів як самобутньої пам'ятки українського козацтва Слобожанщини. Радянська ідеологія значно обмежувала та гальмувала вивчення історії монастирів, що спричинило значний спад у дослідженні даної категорії старожитностей Слобожанщини.

Другий етап вивчення монастирів вирізняється насамперед інтересом істориків до проблем архітектури. Важливу роль у дослідженнях відіграють фотографії. У 20–30-х роках XX ст. з'явилися компактні фотоапарати, що дозволило застосовувати їх у польових дослідженнях. Масове використання фотографій для фіксації архітектурних складових монастирів є важливим елементом досліджень у довоєнний період. На жаль, велика кількість знімків і негативів, які зберігалися у фондах районних музеїв, були вилучені під час політичних репресій і знищені під час Другої світової війни.

Третій, сучасний етап у вивченні монастирів Північно-Західної Слобожанщини припадає на 60-70-ті роки XX ст. і триває до тепер. У цей період М.П. Цапенко проаналізував планування оборонних споруд і топографію українських монастирів. Його робота стала основою для подальшого вивчення монастирів як комплексних пам'яток. Дослідником було проведено натурні дослідження залишків монастирів Київщини, Чернігово-Сіверщини, серед яких були монастирі Глухівщини, Путивльщини, Південної Слобожанщини.

Проте, монастирі Північно-Західної Слобожанщини часто залишаються поза увагою дослідників. І хоча згадки про найбільші монастирі цього регіону – сумський Успенський та охтирський Благовіщенський – містяться у працях А.Г. Слюсарського, С.А. Таранушенка, В.О. Харламова, все ж основний акцент робиться на вивченні економічного життя даних релігійних центрів. Монастирі як архітектурні пам'ятки активно досліджує В.В. Вечерський. Його праці значно доповнили дані про цю категорію пам'яток, зокрема, про монастирі Глухівщини та Путивльщини. Під час дослідження монастирів учений брав до уваги, насамперед, архітектурні складові: залишки церков, дзвіниць, підземних ходів. Треба зазначити, що дослідження традиційно ведуться у районах, де архітектурні ансамблі монастирів збереглися повністю або част-

ково. Водночас, зруйновані наприкінці XVIII ст. пам'ятки залишаються поза увагою вчених. Ця тенденція прослідковується й на Сумщині, що призводить до нерівномірного вивчення регіону. Так, північ сучасної Сумської області, де розташовувалися переважно монастирі зі збереженими архітектурними формами, досліджувалися кількома поколіннями істориків й архітекторів. А от південні райони залишалися поза увагою вчених. Археологічне вивчення монастирів північного лісостепового Лівобережжя XVII–XVIII ст. починається лише наприкінці XX – на початку XXI ст.: А.А. Чубур провів археологічні розкопки Льпинової пустині в Подесенні, Т.А. Бобровський дослідив й опублікував матеріали досліджень кількох печерних монастирів Київщини та Полтавщини. Локальні розкопки двох підземель поблизу Опішного на Полтавщині проводив А.Л. Щербань [1; 7]. Слід зазначити, що археологи практично не здійснювали досліджень підземних комплексів, за винятком Києва, Чернігова та Полтавщини. Так, на території Антонієвих печер у Чернігові систематично проводяться археологічні дослідження підземель і поховань XVII–XVIII ст. Таким чином, було закладено методологічну основу для археологічного вивчення монастирів козацької доби Північно-Західної Слобожанщини.

На основі даних описів монастирів і даних карт «Планов Генерального межевания» автором даного дослідження було сплановано археологічні розвідки у басейнах річок Псел і Ворскла. У результаті проведеної роботи було виявлено й локалізовано всі відомі на сьогодні монастирі. Під час роботи з локалізації монастирів було використано карти кінця XVIII ст. із позначеннями місць розташування цих пам'яток. Але карти цього періоду зображують рельєф поверхнево та схематично, що ускладнило процес локалізації монастирів. Вивчення монастирів як пам'яток археології ускладнене також станом їх збереженості. Часто монастирі, які існували протягом кількох століть, були перебудовані чи перенесені в інше місце. Відтак, автентичний вигляд монастиря другої половини XVII ст. з'ясувати досить важко.

Сучасний етап вивчення монастирів характеризується застосуванням сучасних ГІС-технологій. Автором даного дослідження було проведено обміри монастирів із застосуванням GPS-навігатора, що дозволило сформувати єдину базу даних розташування, розмірів і рельєфу монастирів. Поєднання цих даних із результатами вивчення фортець другої половини XVII ст. дало змогу визначити місце монастирів у системі заселення вказаної частини історичної Слобожанщини.

Таким чином, історія вивчення монастирів Північно-Західної Слобожанщини налічує понад 200 років. За цей період істориками, джерелознавцями, архітекторами й археологами було опубліковано значну кількість матеріалів, які стосуються життя монастирів.

Джерела та література

1. *Бобровський Т.А.* Монастирський печерний комплекс поблизу смт. Диканька Полтавської обл. (за результатами спелео-археологічних досліджень у 2005 р. / Т.А. Бобровський, Б.У. Вайнер // Праці науково-дослідного інституту пам'яткоохоронних досліджень. Вип. 2. Ч. 2. – К., 2007. – С. 9–29.
2. Материалы для истории колонизации и быта степной Украины Московского государства (Харьковской и отчасти Курской и Воронежской губерний) в XVI–XVII столетии, собранные в разных архивах и отредактированные Д. И. Багалием / Д.И. Багалий. Т. 1. – Х., 1886. – 383 с.
3. *Таранушенко С.А.* Монументальна дерев'яна архітектура Лівобережної України / С.А. Таранушенко. – К. : Будівельник, 1976. – 236 с.
4. *Филарет (Д.Г. Гумилевский).* Историко-статистическое описание Харьковской епархии. Краткий обзор епархии и монастыри / Архиепископ Филарет. – М. : типография В. Готье, 1852. – Отд. I. – 236 с.
5. *Филарет (Д.Г. Гумилевский).* Историко-статистическое описание Харьковской епархии / Архиепископ Филарет. – М. : типография В. Готье, 1857. – Отд. III. – 604 с.
6. *Шафонский А.Ф.* О знаменитых урочищах по историческим происшествиям [перший науковий опис Більського городища] // Більське городище в контексті вивчення пам'яток раннього залізного віку Європи : Зб. наук. праць. – Полтава : ЦОДПА ; вид. «Археологія», 1996. – С. 26–29.
7. *Щербань А.Л.* Дослідження підземель Опішні // Археологічний літопис Лівобережної України. – 2008. – № 1–2. – С. 133–135.

Кравченко А.Н. История исследования монастырей северо-запада Слобожанщины

Статья посвящена анализу степени изученности проблем, связанных с выявлением, исследованием и введением в научный оборот данных о монастырях северо-запада Слобожанщины XVII в. Анализируются результаты более 200-летнего изучения данной проблемы, выделяется три этапа исследований и проблематика, присущая каждому из них.

Ключевые слова: Северо-Запад Слобожанщины, монастыри, XVII столетие.

Kravchenko O.M. History of the research of the North-Western Sloboda Ukraine monasteries

The article is devoted to the analyses of the problems of exposure, research and introduction to the scientific turn of the data about the North-Western Sloboda Ukraine monasteries of the XVII century. The author analyses results of the over 200-year studies of the problems. Three main stages of the studies and their main issues are determined.

Key words: North-Western Sloboda, monasteries, XVII century.

УДК 902.2

Є.М. ОСАДЧИЙ

Селітроваріння на території Північно-Західної
Слобожанщини XVII ст.

В статті відображений стан вивчення пам'яток селітроварного виробництва XVII ст. на території Північно-Західної Слобожанщини. Проаналізовано залишки селітряного виробництва, які представлені майданами, таборами селітроварів і варницями. На основі